

Ж.Е. Турекулова ^{*1}, Г.К. Отарбаева ²

*¹PhD доктор, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан*

E-mail: turkulova74@mail.ru

*² тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан
E-mail: gul_4979@mail.ru*

МЫСЫРДАҒЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ (XIX ҒАСЫРДЫҢ 40-70 жж.)

Аңдатпа

Әрбір мемлекеттің ұлттық жаңғыруы және дамуы үдерісіндегі билеуші топтардың атқаратын елеулі рөлі, тарихи маңызды мәселелердің қатарына кіреді. Бұл ең алдымен, ел билеушілерінің мемлекеттің саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени және рухани дамуындағы негізгі бағыттарды айқындаудағы кең мүмкіндіктерімен тығыз байланысты. Осы орайда, XIX ғасырдағы Мысыр мемлекетінің тарихи дамуы аясында, Мухаммад Али, Саид паша, хедив Исмаил-паша басқару кезеңіндегі елде жүргізілген әскери-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени-ағарту салаларындағы қайта құрылымдар ерекше назар аударатын тарихи тақырыптың біріне жатады. XIX ғасырда Мысыр мемлекеті өндірісті, білім беру жүйесін және қарулы күштерді модернизациялаудың мемлекеттік бағдарламаларын жүзеге асыруды бастады. Еуропалық үлгідегі билік институттарын құру арқылы әлеуметтік қайта құрылымдар іске асырылды. Қарастырылып отырған кезеңде Мысыр мемлекеті Осман империясының құрамына кіргені-мен, Таяу Шығыс және Солтүстік Африкадағы жетекші ұстанымға ие, дербес мемлекетке айналғанын ерекшелеуге болады. Еуропалық үлгідегі білім беру жүйесін ендіруін, өнеркәсіпті, ауылшаруашылығын жетілдіріп, дамыған армиясы мен әскери-теңіз флотының болуын модернизациялық өзгерістердің маңызды бөлігіретінде қарастыруға болады. Мақалада, Мухаммад Али және оның мұрагерлері билігі кезеңіндегі саяси, экономика, әлеуметтік өмір салаларындағы реформалар, жаңа кезеңдегі модернизация-лық қайта құрылымдар аясында қарастырылады.

Кілт сөздер: Мысыр, модернизация, реформа, әлеуметтік – саяси даму, қайта құрылымдар, армия

Турекулова Ж.Е. ^{*1}, Отарбаева Г.К. ²

¹PhD доктор, ¹доцент, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

E-mail: turkulova74@mail.ru

*²кандидат исторических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова,
Шымкент, Казахстан
E-mail: gul_4979@mail.ru*

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МОДЕРНИЗАЦИОННОГО ПРОЦЕССА В ЕГИПТЕ (40-70 гг. XIX СТОЛЕТИЯ)

Аннотация

Как свидетельствует история человечества, высшая правящая элита может сыграть определяющую роль в процессах национального возрождения целых народов. Это объясняется обширными возможно-стями, которыми она располагает в области определения основных векторов политического, социально-экономического, культурного и духовного развития своих стран. В этом контексте, заслуживает внимание деятельность правителей Египта XIX века, в особенности военно-политические, социально-экономи-ческие и культурно-просвещенческие преобразования, осуществленные при Мухаммаде Али, Аббас I, Саид-паше и хедиве Исмаил-паше, соответственно. В XIX веке Египет, приступил к реализации государственных программ модернизации производства,

образования и армии. Создание институтов власти Европейского образца вызвало социальные преобразования. Следует также иметь в виду, что в тот период истории, несмотря на свою формальную зависимость от Османской империи, Египет фактически превратился в одно из ведущих во многом независимых государств Ближнего Востока и Северной Африки. Этот факт подкреплялся, прежде всего, наличием у страны сильной мобильной сухопутной армии, а также военно-морского флота. В статье рассматриваются реформы в сфере политики, экономики и социальной жизни, начатые Мухаммадом Али и продолженные его преемниками в контексте модернизационных преобразований Египта в новое время.

Ключевые слова: Египет, модернизация, реформа, социально-экономическое развитие, преобразования, армия

*Turekulova Zh.E.*¹, Otarbayeva G.K. ²*

¹ PhD Doctor, associate professor, M.Auyezov South Kazakhstan University

E-mail: turekulova74@mail.ru,

² Candidate of Historical Sciences, associate professor, M.Auyezov South Kazakhstan University

E-mail: gul_4979@mail.ru

THE MAIN PROBLEMS OF THE MODERNIZATION PROCESS IN EGYPT (40-70 YEARS OF THE XIX CENTURY)

Abstract

As the history of mankind testifies, the highest ruling elite can play a decisive role in the processes of national revival of entire peoples. This is due to the extensive opportunities it has in determining the main vectors of the political, socio-economic, cultural and spiritual development of its countries. In this context, the activity of the rulers of Egypt of the XIX century deserves attention, especially the military-political, socio-economic, cultural and educational transformations carried out under Muhammad Ali, Abbas I, Said Pasha and Khedive Ismail Pasha. In the nineteenth century, Egypt began to implement state programs for the modernization of production, education and the army. The creation of European-style institutions of power caused social transformations. It should also be borne in mind that during that period of history, despite its formal dependence on the Ottoman Empire, Egypt actually turned into one of the leading largely independent states of the Middle East and North Africa. This fact was supported, first of all, by the presence of the country's strong mobile land army, as well as the navy. The article deals with the reforms in the sphere of politics, economy and social life, started by Muhammad Ali and continued by his successors in the context of modernizing transformations in Egypt in modern times.

Keywords: Egypt, modernization, reform, socio-economic development, transformation, army

Өзектілігі: Таяу Шығыс және Солтүстік Африка әлемдік тарихи және саяси үдерістерде маңыздылығын жоғалтпайтын аймақтар болып табылады. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында орын алған маңызды халықаралық қауіпсіздікке қатысты мәселелер де араб елдерімен байланыста. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Шығыс елдерінің қоғамдық – саяси дамуының бағдары ретіндегі тұжырым-дамалар XXI ғасырда өміршеңдігін жоғалтуы, қазіргі таңдағы Таяу Шығыс елдеріндегі саяси дағдарыс-тарды, қақтығыстарды, діннің радикалдануын тудырып, Йемен, Ливия, Ирак, Сирия сияқты елдер өз дамуында саяси, тарихи, өркениеттік дағдарыстарды бастан кешіп отыр. Осы орайда, өркениеттік, тарихи және саяси дағдарыстардан шығудың жолы ретінде тарихи дамудың озық тәжірибелерін негізге ала отырып, бейімделудің маңыздылығы ерекшеленеді және XIX ғасырда мұсылман әлеміндегі саяси модернизациялық үрдістердің тарихи алғышарттарын қарастырудың өзектілігі артады.

Мақсаты мен міндеттері: XIX ғасырдың басындағы Мысырдағы Мухаммад Али және оның мұра-герлері билігі кезеңінде жүргізілген саяси-экономикалық, әлеуметтік және әскери реформалардың тарихи алғышарттары мен нәтижелерін кешенді зерттеу.

Кіріспе. XVIII ғасырдың соңында қалыптасқан дүниежүзілік әскери-саяси жағдай және Ұлыбритания мен Франция арасындағы отарлық бақталастық Солтүстік Африка және Таяу Шығыстағы геосаяси жағ-дайға елеулі ықпалын тигізді. Еуропалық елдердің осы кезеңдегі басты мақсаты – Осман империясына тиесілі Таяу Шығыс елдеріне өз үстемдігін орнатуға бағытталған саясатымен ерекшеленеді. 1798 жылы Наполеон Бонапарттың Мысырға жасаған жорығы нәтижесінде француз әскерлері елге басып кірді. Мысыр елі Франция үшін Шығыста жаңа отарлық жерлерді игеруге қолайлы жер ретінде және Ұлыбританияның Шығыстағы ықпалын шектеуге бағытталған

саясат ретінде қарастырылды. Бұл мәселе Мысыр жеріндегі француз-ағылшын қайшылықтарының шиеленісін тудырды. 1798 жылы адмирал Нельсон Абукир түбінде француз әскерлерін талқандап, 1799 жылы Францияның Мысырдағы ықпалын жоюға бағытталған ағылшын-түрік келісімі жасалынды. 1802 жылы жасалынған Амьен келісімі бойынша Мысыр Осман империясының иелігі деп бекітіліні. Осындай күрделі саяси оқиғалар аясында албандық әскери басшы Мухаммад Али Осман империясының әскері құрамында Мысырға келді. Төрт мыңдық албан әскери жасағының қолбасшысы ретінде тағайындалған Мухаммад Али 1805 жылы мамыр айында Каир қаласына билігін орнатып, 1806 жылы Осман империясы тарапынан Мысыр пашасы болып жарияланды. Мысырдың мемлекеттілігінің құрылуы және қайта құрылымдар, модернизациялық өзгерістер осы Мухаммад Али және оның мұрагерлерімен тығыз байланысты. Аталған кезеңде басталған Мысыр елінің саяси, экономикалық, әскери салаларындағы қайта құрылымдардың негізгі үш кезеңін ерекшелеуге болады:

1 кезең – Мухаммад Али¹ билігі кезеңінде (1805-1848);

2 кезең – Мухаммад Саид²паша билігі кезеңінде (1854-1863);

3 кезең Хедив Исмаил паша³ билігі кезеңінде (1863-1879).

Мысырдың XIX ғасырдағы тарихи дамуына, елдегі қайта құрылымдарға қатысты ғылыми әдебиеттер ауқымы өте кең. Ең алдымен сол кезеңдегі тарихи дамудың ерекшеліктерін мысырлық көзқараспен дәйектейтін араб тарихшыларының, оның ішінде Абд ар-Рахман ар-Рафиидің «Мухаммад Али дәуірі» [1] және «Исмаил дәуірі» [2] атты еңбектері, Абдель Азим Рамаданның «Абд ал-Насерге дейінгі Мысыр» [3] атты еңбектерін ерекшелеуге болады.

Батыстық зерттеушілердің ішінен Дж Хэйворт Даннның «Қазіргі Мысырдың білім беру тарихына кіріспе» [4] атты еңбегінде автор білім беру ісінің саяси қозғалысқа әсерін сипаттайды және Мысырдағы білім беру саласындағы қайта құрылымдар мен саяси күресті тығыз байланыста қарастыра отырып, Мысырлық студенттер қоғамның саяси белсенді бөлігі болды деген тұжырымдар жасайды. Оңтүстік Калифорния университетінің зерттеушісі Мохаммед Салехтің «XIX ғасырдағы Мысырдағы модернизация, дін және адам капиталы» [5] еңбегінде Мысырдағы модернизациялық үдерістердің адам капиталына және конфессияаралық қатынастарға ықпалы қарастырылады. Автор, Еуропалық, Азиаттық және Африкалық аймақтардың қиылысында, ұтымды географиялық аумақта орналасқан Мысыр елінде, XIX ғасырдың бірінші жартысында басталған модернизациялық үдеріс, араб-мұсылман дәстүріне сәйкес өрбіді деген тұжырымдар жасайды.

Зерттеушілер Панза Лаура және Джеффри Уильямсонның «Мухаммад Али Мысырдағы индустриал-дануға ықпал етті ме?» атты еңбектерінде Мысырдағы индустриалдандыру үрдісін Мухаммад Али есімімен байланыстырып, билеушінің оң ықпалын айқындайды [6].

Шанхайлық халықаралық зерттеу және Еуропалық, Азиялық зерттеу Институтының профессоры Пань Гуанның «Мухаммад Али реформаларының Мысыр ұлттық басқаруындағы маңызы» атты мақала-сында, «Мамлюктер кезіндегі саяси хаос, әлеуметтік тоқырау Мысыр елінің ең қиын кезеңіне жатады. Наполеон экспедициясы Мысыр оқшаулығын жойды. Кейіннен билік басына келген Мухаммад Алидің еуропалық елдердің даму қарқынына бейімделуі, мемлекеттіліктің негізін қалап, табысты дамудың алғышарты болды», деген қорытындылар жасайды [7].

Ресейлік зерттеушілердің ішінен, С.А. Богомолвтың «XIX ғ. 20 жж. Мысырдағы Мухаммад Алидің әскери революциясы» атты мақаласында: «Мысырдың әскери реформалары, XIX ғасырдағы бүкіл Осман империясының әскери күштерінің модернизациясының бірден бір элементі болды», деп бағалайды [8]. Сонымен қатар, О.В. Москалецтің еңбегінде Мысырдағы діни білімнің модернизациясы және аль-Азхар университетін реформалау ісі қарастырылады [9].

Әдістеме. Мақалада тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы, Мухаммад Алиге дейінгі Мысыр жағдайы және Мухаммад Алидің мұрагерлері кезеңіндегі елдегі саяси-экономикалық жағдайдың барысын айқын-дау мақсатында, Батыс Еуропалық, Мысырлық, Азиялық, Ресейлік және отандық ғалымдардың зерттеу-леріне салыстырмалы талдау жасалынды.

Мақаланың желісі мәселелік-хронологиялық принцип негізінде құрылған. 1805 жылдан Мухаммад Алидің билігі орнауы кезеңінен бастап, 1879 жылға дейінгі Мысыр еліндегі модернизациялық үдерістер елдің тарихи дамуы аясында қарастырылады. Сонымен қатар, жеке тұлға, ішкі саясат және халықаралық жүйені қамтитын жүйелік әдіс қолданылған. Жүйелік әдіс арқылы Мухаммад Али династияларының билеушілерінің Мысырдағы қайта құрылымдардағы рөлі мен ішкі саясат байланыстырыла отырып зерт-телінеді, сонымен қатар XIX ғасырдағы Еуропалық державалар

¹Мухаммад Али (1769 – 1849)Македонияның Кавала қаласында дүниеге келген. Осман империясы батальонының басшысы- бекбаши ретінде Мысырды француздардан азат етуге келіп, елде билігін орнатқан.

² Мухаммад Саид паша (1822-1863) Мухаммад Алидің ұлы

³Исмаил паша (1830-1895) Мухаммад Алидің немересі

Франция мен Ұлыбритания арасындағы отарлық бәсекелестік және саясаттарының Мысыр дамуындағы ықпалы қарастырылады.

Нәтижелер.

1 кезең – Мухаммад Али билігі кезеңіндегі (1805-1848) модернизациялық үдерістер:

1809-1815 жылдары Мухаммад Али жүргізген ауыл шаруашылығы саласындағы реформалар нәтижесінде ильтизам жүйесі жойылып, вакуфтық жерлер мемлекет меншігіне өтіп, шаруаларға абадий жерлері үлестіру арқылы елдегі феодалдық жер иелігінің мазмұны мен сипаты өзгеріске түсті. Сыртқы және ішкі саудағы мемлекеттік монополия орнатылып, экспортқа шығарылатын және ішкі тұтынуға қажетті астық, қант, күріш, мақта өнімдеріне мемлекет бекіткен бағалар қойылды.

Мухаммад Али кезеңінде жүргізілген модернизациялық жобалардың ішінде су арналарын ашу арқылы ирригациялық жүйелердің құрылуы ауыл шаруашылығын жандандырудағы маңызды қадам еді. 1809 жылы Фараон каналы, 1820 жылы Махмудия каналы ашылды [10,168]. Модернизацияның алғашқы қадамы ретінде, 1816 жылы Мухаммад Алидің Мысырда тоқыма мануфактурасын ашуын қарастыруға болады, нәтижесінде Мысырда тоқыма, әскери, қағаз шығару, ағашты өңдеу түріндегі бірқатар өндірістік жобалар іске қосылды.

Мухаммад Алидің реформалары білім және ғылым саласын да кеңінен қамтыды. Еуропалық үлгіге негізделген үш сатылы құрылымдағы: бастауыш, орта және жоғары білім жүйесі құрылды. 1816 жылы Каирде, 1834 жылы Булакта инженерлік колледждер ашылды. 1827 жылы медициналық колледж ашылса, 1836 жылы «Тіл мектебі» ашылған. Елде білім министрлігінің құрылуы, білім беру жүйесін жетілдіруде маңызды рөл атқарды. Нәтижесінде, Бухейра, Гарбия, Минуфия, Дахаклия, Кальюбия, Гиза, Файюм, Бени-Суэйф, Асьют, Джирджа және басқа да Мысыр аумақтарында бастауыш мектеп кеңінен ашыла бастады. Мухаммад Али реформаларының нәтижесінде оқу орындары ашылып, жастар Еуропаға білім алуға жіберілді. Атап айтқанда, 1813 жылы Италияға әскери және инженерлік сала мен кеме жасау ісі бойынша алғашқы Мысырлық студенттер жіберілді [1, 105] 1826 жылы Францияға 40 студент [1, 107] 1828 жылы 44 студент, ал 1844 жылы – 70 студент оқуға жіберілді.

Қарастырылып отырған кезеңде Осман империясының құрамында болған Мысыр үшін елде қайта құрылымдар жүргізу үшін өзіндік армияны құру қажеттілігі басымдықтардың қатарында болды. Мухаммад Али өзінің реформаторлық қызметінде басты назарды армия құру ісіне аударып [11, 250], 1815 жылдан бастап тұрақты армияны құруды қолға алды [1,162]. 1825 жылы 500 әскерді дайындауға бағытталған Каср ал-Айнда әскери мектеп ашылып, 1834 жылы 1200 болашақ әскери қызметкерлер білім алса, деректерге сәйкес 1837 жылы оқушылардың саны 15 мың курсанттарды құраған [1, 333]. Ханакада жаяу әскерлер училищесі, Гизада атты әскерлер училищесі, Тархада артиллериялық училище, Александрияда әскери-теңіз училищесі ашылып, Александрия, Абу-Кир, Рашидте қорғаныс бекіністері құрылған. 1810 жылы Мысырлық әскери-флотты құру бойынша жұмыстар жүргізіліп, 10 айдың ішінде 18 әскери су кемесі шығарылған, оның ішінде «Искандария», «Хомс», «Танта», «Азия», «Халаб» және «Дамашк» әскери-теңіз кемелерінің шығарылуын ерекшелеуге болады. [12, б. 164]. Әскери кемелерді басқару үшін кадрларды дайындау ісі Раъс-тинде ашылған әскери-теңіз базасында жүргізіліп, нәтиже-сінде Исмаил-бей, Мухаррам – бей, Усман Нуриддин-паша, Мустафа Матуш – паша секілді адмиралдар шыққан.

Мухаммад Али реформалары шеңберінде мысырлық армия саны 291.773 әскерге жеткізілді. Тұрақты армия саны 148.032 адамды құраса, тұрақты емес – 41.678 адам болды, ұлттық гвардияда – 47.840 әскерлер, әскери зауыттар жанынан құралған батальондар құрамында 15.000 адам болды, ал әскери училище курсанттарының саны 1200 адамға, теңіз флотының қызметкерлерінің саны 40.663 адамды құрады [13,16]. Жергілікті мысырлықтарды армияға алу туралы алғашқы қадамдар да Мухаммад Али кезеңінен бастау алады. 1822 жылдың 18 ақпанында Мухаммад Али Джирджи провинциясының басшысы Ахмад Тахир пашаға Жоғарғы Мысырдан 4 мың әскерді мысып шаруалары – феллахтардан жинақтауға бұйрық берді. Реформаның бастапқы кезеңінде 30 мың феллах әскерге шақырылды. Зерттеу-шілер мұндай қадамның маңызын жоғары бағалай келіп, жергілікті мысырлықтарды әскерге шақыру ұлттық бірегейліктің негізін қалауға бағытталған қадам болды деп ерекшелейді [5].

Мухаммад Алидің реформалары нәтижесінде Осман империясының құрамында болғанымен, де-факто тәуелсіз Мысыр әскери қуаты жоғары мемлекет құрылды. 1820 жылы Мухаммад Али Мысырлық армияны құру туралы мақсаттарына жетіп, 1820-1822 жылдары Суданға, 1823-1824 жылдары Крит аралдарына жорық жасады. 1831 жылы Палестина, Сирия, Киликияны жаулап алып, 1832 жылы Акка мен Хомсты басып алды.

1849-1854 жылдары Мысырды билеген Аббас паша кезеңінде Мухаммад Али бастаған модернизациялық үдерістер біршама баяу қарқынға ауысады. Аббас ел бюджетінің тұрақтылығын сақтауға, ішкі саяси жағдайды тұрақтандыруға, ел қауіпсіздігін нығайтуға ден қойып, білім беру, армияны дамыту сияқты мәселелерді назардан тыс қалдырады. Дегенмен, Аббас паша кезеңінде Мысырдың дамуында елеулі рөл атқарған мәселе – бұл темір жол құрылысының дамуы болды. 1851 жылы Мысыр пашасы Стефенсонға⁴ мысырлық темір жол желілерін салуға рұқсат беріп, Каир-Александрия (Александрия – Кафр-эз-Зайят) темір жол желісі құрылысы 1854 жылы іске қосылды.

2 кезең – Мухаммад Саид паша билігі кезеңіндегі (1854-1863) модернизациялық үдерістер:

Еуропада білім алған, батыс өркениетін жоғары бағалайтын Саид паша мемлекет басына келгеннен кейін Мысырда бірқатар әлеуметтік реформалар жүргізілді. Ол Мысырда телеграфтық компанияны құрып, алғашқы банк құрылысын бастады. Саид пашаның кезінде Мысырға Батыс Еуропалық білім жүйесі кеңінен еніп, Каир, Александрия қалаларында француз мектептері ашылды. Мысыр тарихшылары Саид пашаның мұндай саясатын кемшілік деп танып, еуропалық білім беру мекемелерінің кеңінен ашылуы салдарынан ұлттық білім беру жүйесі назардан тыс қалды деп жазады [2, 143].

Саид паша билігі кезеңінде жүзеге асырылған маңызды мәдени-тарихи жобалардың бірі ретінде, ежелгі тарихи ескерткіштерді сақтау бойынша жүргізілген жұмыстарды ерекшелеуге болады. «Булак» деген атауға ие болған мекенде барлық тарихи ескерткіштерді жинақтап, тарихи ескерткіштерді қорғау бойынша жауаптылықты археолог Мариет-пашаға⁵ (1821-1888) жүктейді.

Саид паша Мысыр тарихында ауыл шаруашылығындағы прогрессивті реформалармен ерекшеленеді. 1858 жылы 5 тамыз күні «Саидтың Жобасы» атты заңға қол қойып, ол бойынша жерге иелік ету және салық мәселелерінің құқықтық негізі қаланды, Заң бойынша, Мухаммад Али кезінде негізі қаланған мемлекеттің алынған астыққа деген монополиясы жойылып, мысыр шаруалары алынған өнімді өз бетінше жұмсау құқығына ие болды. Саид паша реформалары кезінде салық азайтылуы нәтижесінде мысыр феллахтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы жақсарып, ел экономикасының дамуы оң қарқынға түсті. Саид пашаның кезінде мемлекеттік қызметкерлерге зейнетақы төлеу тәртібі енгізілді. Осы тәртіптің негізінде Мысыр мемлекеттік қызметкерлерінің еңбекақысы туралы Ереже әзірленді.

Саид паша кезеңінде Александриядан Кафр-эз-Зайят және Бенху арқылы темір жол құрылысы аяқталып, іске қосылып, кейіннен ол Каир-Суэц желісі бойынша ұзартылып, бұл желі 1858 жылы қолданысқа берілді [2, 111]. Суэц және Каир қалаларын жалғастыратын темір жол желісі кейіннен маңызды сауда жолына айналуы, елдің әлеуметтік жағдайына оң ықпалын тигізді. Александриядан Каирге және Суэцке созылған темір жол бойында телеграф желісі іске қосылды.

Саид паша кемеде жүзу бойынша екі компанияның (ішкі сауда және сыртқы сауда) негізін қалады. Ішкі сауда бойынша компания Нил бойындағы кеме жүзу істеріне бақылау жасаса, сыртқы сауда бойынша компания теңіздегі кеме қозғалысын бақылауда ұстады. 1857 жылы негізі қаланған «Маджидия компаниясы» теңіз тасымалымен айналысып, оның басшылығына эмир Мустафа Фазил ибн Ибрагим –паша тағайындалған. Басқарма құрамы мысырлықтар мен шетелдіктерден құралып, компания акционер-лерінің қатарына армян ұлтынан шыққан, Мысырдың алғашқы премьер-министрі Нубар паша Нубарян, Александриядағы Голландияның Бас консулы Сэмюэль Уильям Руйсанерс, Саид пашаның еуропалық хатшысы-Роенг бей, француздық инженер Эжен Мужель бей сияқты сол кездегі көрнекті қайраткерлер кірген. Компания сол кездегі Осман империясының сұлтаны Абдулмажид құрметіне аталып, Жерорта теңізі мен Қызыл теңізде, парсы Шығанағы мен Үнді мұхитында кеме қатынасын жүргізген. Кемелер, Суэц және Хиджаз, Йемен, Касир, Масуд аралдары арасында жолаушылар мен жүктерді тасымалдау қызметімен айналысқан [3, 88].

Саид паша армияны, теңіз флотын жетілдіру істеріне ерекше назар аударып, бірқатар реформалар енгізді. Атап айтқанда, барлық мысырлықтар үшін жалпы әскери міндет енгізілді, әскерилерді тамақпен, киіммен, тұрғын үймен қамтамасыз ету бойынша шаралар жетілдірілді. Саид пашаға дейін әскери мансапта өсу түрік және черкесс ұлтының офицерлеріне ғана тиесілі болған, ал Саид паша әскерилердің мансаптық өсуінде араб ұлтынан шыққан офицерлерге ерекше көңіл бөлді, нәтижесінде Мысырлықтар-дың бойында әскери міндетке деген қалыптасқан оң көзқарас әлеуметтік-саяси жағдайға қолайлы ықпалын жасады.

⁴Роберт Стефенсон (1803-1859) ағылшын инженері

⁵Мариет-паша-(Mariette), Франсуа Огюст Фердинан (11.II.1821 - 19.I.1881) – француздық мысырды зерттеуші ғалым-археолог

Каир қаласының қорғанысын күшейту мақсатында Саид паша Ніл өзені жағалауында әскери цитадель құрды. 1856 жылы өзінің жарлығымен, қарулы күштердің құрылымын өзгерте отырып, 6 жаяу әскер батальонын, 3 атты эскадрильяны, 2 артиллериялық эскадрильяны құрды [3,97].

3 кезең Хедив Исмаил паша билігі кезеңіндегі модернизациялық үдерістер (1863-1879):

Хедив Исмаил билікке келген кезеңінен бастап, Мухаммад Али негізін қалаған модернизациялық үдерістерді жалғастыруға және Мысырды дамыған Шығыс еліне айналдыруға барлық күш жігерін жұмсады. Еуропада білім алып келген Исмаил адам құқығы және демократиялық ізгіліктерді жастайынан бойына сіңірген билеуші еді. 1879 жылы ол: «Мысыр енді Африкалық ел емес, ол өзінің даму жағынан Еуропаның бөлігіне айналып келеді, сондықтан біз бұрынғы даму жолынан бас тартып, жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделген жаңа жүйені қабылдауымыз керек» [2,118], деп айқындауы да Исмаил билігі кезеңіндегі Мысырдың даму бағытын ерекшелейді. Исмаил жетістіктерінің ішінде: өкілдер Кеңесі үшін сайлау жүйесін бекітуі, мысырлық әйел адамдардың білімге қол жетімділігі, мектептердің ашылуы, Еуропаға білім алу үшін жастарды жіберу, қала құрылысын дамыту, пошта қызметін құру, темір жол құрылысын дамыту, инфрақұрылымдарды құрып, өнеркәсіп орталықтарын ашу, құлдықты жою туралы заңды қабылдау, баспасөз қызметін жандандыру, опералық театрдың ашылуы және Суэц каналының 1869 жылы ашылуы болды.

Білім беру ісін дамытудағы маңызды қадам ретінде, 1866 жылы Аббасияда ашылған ирригация мен құрылыс саласындағы мамандарды дайындайтын жоғары оқу орнының ашылуын айрықшалауға болады. 1868 жылы «Құқық институты» ашылып, оның ректоры ретінде француздық саяси қызметкер Видаль (Vidal) Франсуа – (1814-1872) тағайындалды. Хедив Исмаил кезеңінде медицина Институты, «Мадрасат ас-Суюфи» колледжі, 1868 жылы өнеркәсіп Институты ашылды. 1863-1879 жылдары Мысырдың барлық өлкелерінде 21 бастауыш мектеп ашылып, 1872 жылы білім беру жүйесін жетілдіруге бағыт-талған «1872 жылдың Жобасы» атты арнайы құжат қабылданды. 1863 жылдан бастап мысырлықтарды білім алу үшін еуропалық елдерге жіберу бағыты қайтадан жалғасын тапты. Осы жылдары еуропада білім алуға жіберілген студенттер саны 172 адамға жетті [2,208].

Исмаилдың білім беру ісін модернизациялау бойынша қызметінде, Швейцария мемлекетінің азаматы Дор-бей, Роджерс-бей, Шериф паша және Али Мубарак пашалар сияқты педагогтардың рөлі жоғары болды. Лондондағы Исмаилдың агенті Роджерс білім беру істері бойынша инспектор болып тағайындалды. Исмаилдың Еуропаға жіберген миссиясының өкілі Али Мубарак Парижге сапарында француздық білім беру жүйесінің әдістері мен оқу жоспарлары, оқу әдебиеттерімен танысып, бұл әдістер Мысыр білім беру жүйесі енгізілді [11, 80]. 1873 жылдан бастап мектептер Департаменті «Мектептер мен вақфтар Министрлігі» деп атала басталды және оны Мысырлық саяси қайраткер Мустафа Рияд паша басқарды [14].

XIX ғасырдың 60 жылдарындағы Америка Құрама Штаттарындағы Оңтүстік және Солтүстік соғысының нәтижесінде, мақта өнімін өндіретін Американың Еуропаға мақтаны экспортқа жіберуін тоқтатуы себебінен, Мысырлық мақта Еуропаға кеңінен экспортқа шығарыла бастады, бұл өз кезегінде Мысыр экономикасының табысты дамуына үлкен септігін тигізді. Ауыл шаруашылығы мәселесін де хедив Исмаил басты назарда ұстап, суғарылатын жерлерді кеңейту мақсатымен, 112 су каналдарын іске қосуға басшылық жасады [2,118]. Мұндай тұрғыдағы су каналдарының ішінде «Ибрагим каналын» ерекшелеуге болады. Ұзындығы 267 км құрайтын канал өз арнасын Асьюттан алып, Нілдің суы Бени-Суэфке дейін, Асьют, Минья, Бени-Суэйф аймақтарының егістік жерлерін сумен қамтамасыз етуге рөлі жоғары болды. Тағы бір ұзындығы 129 км құрайтын «Исмаилия» каналы Каср ан Нилден бастау алып, Исмаилия қаласының жанынан өтіп, Суэц каналымен жалғастырылды. «Исмаилия» каналы Кальюбия, Шаркия жерлерін және Суэц каналы аумағын сумен қамтамасыз етуге арналды. Хедив Исмаилдің кезінде 426 су бөгеті салынып, оның ішінде 150 бөгет Жоғарғы Мысырда, 276 бөгеті Төменгі Мысырда орналасты. [2,118]. Мысырда осы кезеңде, ауыл шаруашылығын бақылау кеңестері ашылып, оның ішінде екі кеңес Жоғарғы мысырда, үш Кеңес орта және Төменгі Мысырда өз қызметін жүргізді. 1879 жылы Меджлис Шура қаулысымен ауыл шаруашылық Министрлігі құрылды.

Хедив Исмаилге дейін Мысырдағы темір жол желісі 245 мильді құраса, Исмаил кезеңінде темір жолдарының ұзындығы 1085 мильге дейін жеткізілді. Мысыр тарихшысы Абдурахман ар-Рафии өзінің «Исмаил дәуірі» атты еңбегінде, коммуникациялық желілерді салуға жұмсалған қаржы ретінде 13 200 000 мысыр. ф. жұмсалған деп көрсетеді [2,119]. Елдің ішкі аумақтарын және Суданмен мысырды байланыстыратын телеграф желілерінің жалпы ұзындығы 5582 км құраса, өткізілген сымдардың ұзындығы 11951 км дейін жеткен [2,120] Исмаил кезеңіндегі пошта бөлімшелерінің саны 210-ға дейін жеткізіліп, Александрия қаласы арқылы теңіз жолымен келген пошта, темір жол арқылы Каирге жеткізіліп, кейіннен Мысырдың басқа да қалаларына таратылды.

Исмаил кезеңіндегі маңызды жетістіктердің бірі медицина ісін дамыту еді. 1865 жылы сүзек ауруы-нан зардап шекке Мысырда, 40 жуық ауруханалар құрылысы салынды. «Хедив Исмаил кезеңінде Каир және Александрияны еуропалық үлгідегі қалаларға айналдыруға басты назар аударылды. 1873 жылы 350 мың тұрғыны бар Каирде көшелер кеңейтіліп, жаңа аудандардың құрылысы басталды. Каир қаласында: Абидин, Гиза, Булак, Хелуан және Аббасия зәулім сарайлары салынды. 212 мың тұрғыны бар Александрия қаласында да көркейту жұмыстары жүргізіліп, Александрия қаласында Каср ан-Нил, Мусафирхана сарайлары тұрғызылды Александрия қаласы қаржы және мақта өнеркәсібінің сауда орталығына айналды. [15,6.78]

Кеме жүзу ісін жандандыру мақсатында маяктар құрылысы басталды, мысалы 1868 жылы Жерорта теңізінде «Берсиль», «Рашид», 1869 жылы «Думьят», «Порт-Саид», 1873 жылы «Аджами», 1876 жылы «Хаджиз ал-Минья», 1877 жылы «Кабари» маяктары іске қосылса, Қызыл теңізде 1878 жылы «Жирдани», 1879 жылы «Джазират аш-Шадуан» маяктары салынды. Мұндай қадам, кеме жүзу ісіне оң ықпал беріп және кемелердің қауіпсіздігін қамтамасыз етті [2,120].

Жалпы, хедив Исмаил кезеңін Мысыр ағартушылық кезеңі деп сипаттауға болады, аталған кезеңде «мұсылмандық модернизм» ілімі қалыптасып, араб ұлттық қозғалысы басталды 1866 жылы «Вади ан Нил», 1893 жылы француз тілінде «Le Progrès Egyptien», 1869 жылы «Нузхат аль-афкар», 1875 жылы «Аль-Ахрам» газеттері француз және араб тілдерінде шыға бастады. 1870 жылы «Раудат аль-мадарис» ғылыми-көпшілік журналы жарық көрді [2,120].

Қызыл теңіз және Жерорта теңізін жалғастыратын маңызды Жоба Суэц каналының құрылысы Саид пашаның кезінде басталып, хедив Исмаил кезеңінде 1869 жылы іске қосылды. Суэц каналы құрылысы-ның идеясын сол кезеңдегі екі еуропалық ғылыми-идеологиялық үрдістердің көрінісі және модерниза-циялық үдерістердің символы ретінде қарастырамыз. Бірінші ғылыми-идеологиялық үрдіс ғылым мен техниканың дамуы және адамның табиғат күштерін бағындыра алуымен айрықшалаанады. Бұл көзқарас тұрғысынан Суэц каналы тұтастай аймақтың табиғи ландшафтын өзгертіп, еуропалық ғалымдардың ғылыми прогресс мүмкіндігінің шексіздігі туралы пікірлерінің дәлелі болып табылады. Екінші үрдіс, еуропалық тарихшылар мен археологтардың зерттеулерімен тығыз байланысты. Мысыр өркениетін зерттеген ғалымдар, фараон Нехо II кезеңінде Жерорта теңізі мен Қызыл теңізді жалғастыруға деген ұмытылыстары, парсы патшасы Дарии I, кейіннен Птоломейлер династиясының канал құрылысына қатысты тарихи жазбаларын тауып жариялауы, XIX ғасырда еуропалық инженерлердің еңбегі нәтиже-сінде жүзеге асырылды

Талқылау. Негізінен зерттеушілердің ішінде XIX ғасырдағы Мысыр қайта құрылымдары мен өркен-деуіне қатысты қайшылықты пікірлер орын алады. Біріншіден, зерттеушілер арасында Мысыр модерни-зациясындағы Батыс Еуропалық елдерінің ықпалы арқасында ғана жүзеге асырылды деген отарлық прогресс идеясын ұсынады. Британдық саяси қайраткерлер мен зерттеушілер Э.Дайси, С.Белл, Ф.Эджертон, Дж. Мак-Коан [20] еңбектерінде Мысыр қолындағы ресурстарды ұтымды пайдалануды біл-мейтін ел болған, тек қана Британдықтардың арқасында артта қалған ел, Шығыс мемлекеттерінің ішінде алдыңғы ұстанымдарға ие болды деген қорытындылар жасайды. Зерттеушілердің пікірінше, ағылшын-дар Мысырға прогресс идеяларын енгізіп, мемлекеттік құрылымдарды құруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, зерттеулердің басым бөлігінде, Мысырдағы модернизациялық үдерістер Наполеон Бонапарттың 1798-1799 жылдардағы Мысырға жасаған экспедициясынан бастау алады деген пікірлерді ұсы-нады [4]. Дегенмен, бұл пікірге қарсы уәждемелерде кездеседі. Мысалы, Луизиана штаты университеті-нің профессоры Александр Микаберидзе: «Наполеон жорығы Мысыр модернизациясы үшін елеулі ықпал жасаған жоқ, себебі француздардың Мысырға енгізбек болған революциялық принциптері радикалды тұрғыда болды, сондықтан жергілікті тұрғындар тарапынан қарсылық туындатты. Наполеон Мысырда саяси вакуум туғызып, оның орнын Мухаммад Али кейіннен толтырды» деген пікірді ұсынады [17].

Мысырлықтар тарапынан еуропалықтардың ғылым мен прогресстегі рөл тек батыс өркениетіне ғана тән деген ұстанымына қарсылық танытылады. Ахмад Фарис аш-Шидийяк бұл мәселе төңірегінде: «Еуропалықтар мұсылман халықтарынан ой, рухани өріс тұрғысынан басып озады деген жаңсақ пікір, біздің рухани дамуымыз оларға қарағанда әлдеқайда күшті» деп жауап береді [18].

Қорытынды.

XIX ғасырда орын алған Мысырдағы саяси, экономикалық, білім беру, ғылыми-ағартушылық, рухани-мәдени, әскери салаларындағы өзгерістерді модернизациялық даму ретінде қарастырамыз. Мысыр билеушілері еуропалықтардың алдыңғы ғылыми-технологиялық жетістіктерін енгізе отырып, оларды араб қоғамының рухани-мәдени менталитетіне бейімдеп, мұсылман қоғамына енгізілуі орын алды. XIX ғасырда Мысырда бастауыш, орта және жоғары білімнің негізі қаланды. Елдің экономикасы-ның маңызды бөлігі - ауылшаруашылығы саласында жүргізілген өзгерістер

нәтижесінде экспорттың дамуы импорт номенклатурасының кеңеюіне ықпал етті, оған ирригациялық желілерді жаңарту және жаңа ирригациялық желілерді құру, сондай-ақ кеме қатынасы маршруттарының инфрақұрылымын жаңарту үшін қажетті технологиялық жабдықтар кірді.

Мысыр тарихының қарастырылып отырған кезеңі елдің ішкі инфрақұрылымының қарқынды дамуы-мен сипатталды, бұл әсіресе жаңа құрлық жолдарының, теміржол желілерінің құрылысында, Ніл бойы-мен жүретін дәстүрлі желкенді кемелерді заманауи пароходтармен ауыстыруда, телеграф желілерін салу-да, пошта қызметін жандандыруда көрініс тапты.

Мәдени-өркениеттік процестер қала құрылысы саласын да айналып өткен жоқ. Билеушілердің, әсіресе Хедив Исмаил пашаның бастамасымен Каир мен Александрия сияқты Мысырдың негізгі қалаларын шығыс және мұсылмандық бірегейлігін сақтай отырып, еуропалық үлгіде қайта құру және жаңғыр-ту бойынша ауқымды жұмыстар жүргізілді. Порт-Саид және Исмаилия сияқты жаңа қалалар салынды. Мұның бәрі елдегі мәдени-өркениеттік қозғалысқа ерекше сипат берді.

Мухаммад Али династиясы тарапынан жүргізілген әскери реформалар Египеттің тұрақты армиясын құрудың алғышарты болды. Әскери саладағы модернизациялық үдерістер Мысыр мемлекетіне қаржылық ауыртпалық түсіргеніне қарамастан, әскери реформалар, елдің аумақтық тұтастығын қалпына сақтау және кең ауқымды мәдени-өркениеттік үдерістердің пайда болуы мен белсенді дамуындағы іргетас қалыптастыру үшін объективті жағдайларды туындатты.

Дегенмен, XIX ғасырдың басынан бастап өнеркәсібі дамыған, білім саласы жетілдірілген, қуатты әскери-теңіз күштері мен армиясы бар, урбандалу үдерістері табысты жүзеге асырылған Мысыр елі, XIX ғасырдың аяғында қарызға белшесінен батып, экономикасы тоқырауға ұшырап, саяси дағдарыстар туын-даған және Ұлыбританияға тәуелділікке түскен елге айналғаны тарихи факт. Мысыр индустриалдандыру үдерісінің дағдарысқа ұшырауының себебі неде? Мысырдың өнеркәсіптік дағдарысындағы шетел державаларының рөлі қандай? Мысыр қоғамының тоқырауға ұшырауындағы негізгі себептер ішкі дамудан немесе сыртқы факторлардан туындайды ма? деген зерттеушілер арасында қызу пікірталас тудырып келе жатқан мәселелер.

XIX ғасырдың соңында Мысырда дағдарыс басталып, модернизациялық үдеріс тоқырауға ұшырап, нәтижесінде ел өзінің саяси тәуелсіздігінен айрылуының себептері сыртқы және ішкі факторлардан туындайды. Біріншіден, Мухаммад Алидің ұтымды саясатының нәтижесінде, Осман империясының араб иелігінде болашақ арабтық империясының өзегіне айналуға әлеуеті жоғары мемлекеттің қалыптасуы Еуропалық державалар мен Осман империясының мүдделеріне қайшы келді. 1869 жылы Жерорта теңізі мен Қызыл теңізді жалғастыратын, әскери-саяси және сауда-экономикалық маңызы орасан Суэц каналы-ның құрылысы аяқталды. Маңызды геостратегиялық аумақта орналасқан Мысырды бақылауға ұстауға ұмтылған Осман империясы, Ұлыбритания, Франция мемлекеттерінің мүдделерінің қиылысуынан елдегі дағдарыстың басталуы туындайды.

Екіншіден, XIX ғасырдағы Мысырдағы дағдарысы Мухаммад Али династиясының кейінгі буын өкілдерінің билікті дұрыс деңгейде жүзеге асыра алмауымен тығыз байланысты. Олардың еуропалық банктерден қарызды алып, қаржыны тиімсіз жұмсауы елдің жартылай отарлық жағдайға тап болуының басты себебі болды. Суэц каналының құрылысының аяқталуын Мысыр билеушілері орасан зор құрметпен атап өтуі, канал құрылысына өте көп мөлшерде шығынды жұмсауы, еуропалық банктерден қарызды мөлшерден тыс алуы, Мысырдың еуропа елдеріне қаржылай тәуелділігін тудырды. Мухаммад Али кезеңінде сыртқы қарызы болмаған Мысыр мемлекеті 1862 жылы Еуропа елдерінен алғаш рет қарыз алып, 1876 жылы осы қарыздардың салдарынан Мысыр банкрот ел болып жарияланып өз тәуелсіздігінен айрылып, батыс державаларының халықаралық бақылауына өтті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Абдаррахман ар-Рафиш. *Аср Мухаммад Али.* – Каир: Дар ал-маариф, 1989. – 595 б.
- 2 Абдаррахман ар-Рафиш. *Аср Исмаил.* – Каир: «Дар ал-маариф», 1978. – 307 б.
- 3 Абдель Азим Рамадан *Миср қабла абд аль Насер.* – Каир: «Дар ал-маариф», 1995. – 368 б.
- 4 Heyworth-Dunne J. *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt.* – London: Frank Cass, 1968. – 503 p.
- 5 Mohamed Saleh, “The Reluctant Transformation: Modernization, Religion, and Human Capital in Nineteenth Century Egypt”. [Electronic resource]. – 2012. – URL: https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/15736/1/wp_iast_1205.pdf (Accessed 12.09.2022)
- 6 Panza, Laura, and Jeffrey G. Williamson. “Did Muhammad Ali Foster Industrialization in Early Nineteenth-Century Egypt?” // *The Economic History Review.* 2015. – vol. 68. – N. 17 – P. 79–100.
7. Pan Guang. *Revelations of Muhammad Ali’s Reform for Egyptian National Governance* // *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia).* – 2013. – Vol.7. – N 4. – P. 17 – 35.

8Богомолов С.А. «Военная революция» Мухаммеда Али в Египте в 20-е гг. XIX в. // *Minbar. IslamicStudies*. – 2019. – №12(3). – С. 645-664.

9 Москалец О.В. Эволюция системы просвещения и образования в Египте в контексте социально-политических преобразований (XIX – 20 -е годы XX в.): Дис. ... канд. Ист. Наук. – М.: Институт востоковедения, 2021. – 308 с.

10 Ishida S. *Delta Barrages and Egiptian Economy in the Nineteenth Century// The Developing Economies*. – Tokyo (Japan), 1972. – №10 (2). – P.166 –184.

11 Vatikiotis P. J. *The History of Egypt from Muhammad Ali to Mubarak*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991. – 546 p.

12 Абдул Хамид Батрик. *Аср Мухаммад Али*. – Каир: Дар ал-маариф, 1999. – 247 б.

13 Казарян Х.Г. Реформы Мухаммада Али и их роль в социально-экономической жизни Египта в первой половине XIX в.: Автореф. Дис. ... канд. ист. наук. – М.: ИВ АН РАН, 1999. – 22 с.

14 El-Nagar, AbdelHady M. andKrugly-Smolska, Eva "Modernization of Education in Egypt: The Liberal Movement Towards Dewey's Ideas"// *Canadian and International Education / Education canadienne et international*. – "[Electronic resource]. – 2011. – URL: <http://ir.lib.uwo.ca/cie-eci/vol40/iss1/5> (Accessed 12.09.2022)

15 Турекулова Ж., Жумабеков М. XIX ғасырдағы Мысыр қалаларының даму тарихы // Л.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2020. – №2 (131).- С. 77-84

16 Egerton F. *Great Britain, Egypt and the Suez Canal*. – London,1883;MacCoan J.C. *Egypt under Ismail*. – London: Burns & Oates, 1889; Dicey E. *England and Egypt*. – London: Chapman & Hall.1881; Bell, C. F. M. *Khedives and Pashas: Sketches of Contemporary Egyptian Rulers and Statesmen*. – London: S. Low, Marston Searle and Rivington, 1884

17 Mikaberidze A. *The Napoleonic Wars: A Global History*. – New York: Oxford University Press, 2020. – 936 p.

18 Кириллина С.А. Ислам в общественной жизни Египта (Вторая половина XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1989. – 203 с.

References:

1 Abdarrahan ar-Rafii. *Asr Muhammad Ali*.– Kair: Dar al-maarif, 1989. – 595 p.

2 Abdarrahan ar-Rafii. *Asr Ismail*. – Kair: «Dar al-maarif», 1978. – 307 p.

3 Abdel' Azim Ramadan *Misir қабла abd al' Naser*. – Kair: «Dar al-maarif», 1995. – 368 p.

4 Heyworth-Dunne J. *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*. –London:Frank Cass, 1968. –503 p.

5 Mohamed Saleh, "The Reluctant Transformation: Modernization, Religion, and Human Capital in Nineteenth Century Egypt".[Electronic resource]. – 2012. – URL: https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/15736/1/wp_iast_1205.pdf (Accessed 12.09.2022)

6 Panza, Laura, and Jeffrey G. Williamson. "Did Muhammad Ali Foster Industrialization in Early Nineteenth-Century Egypt?"//*The Economic History Review*. 2015. – vol. 68. – N. 17 – P. 79–100.

7 Pan Guang. *Revelations of Muhammad Ali's Reform for Egyptian National Governance*//*Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*. – 2013. – Vol.7. – N 4. – P. 17 – 35.

8 Bogomolov S.A. «Voennaya revolyuciya» Muhammeda Ali v Egipte v 20-e gg. XIX v. // *Minbar. Islamic Studies*. – 2019. – N 12(3). – S. 645-664.

9 Moskalec O.V. *Evolyuciya sistemy prosveshcheniya i obrazovaniya v Egipte v kontekste social'no-politicheskikh preobrazovanij (HIH – 20 -e gody HKH v.)*: Dis. ... kand. Ist. Nauk. – М.: Institut vostokovedeniya, 2021. – 308 s.

10 Ishida S. *Delta Barrages and Egiptian Economy in the Nineteenth Century// The Developing Economies*. – Tokyo (Japan), 1972. – №10 (2). – P.166 –184.

11 Vatikiotis P. J. *The History of Egypt from Muhammad Ali to Mubarak*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991. – 546 p.

12 Abdul Hamid Batrik. *Asr Muhammad Ali*. – Kair: Dar al-maarif, 1999. – 247 p.

13 Kazaryan H.G. *Reformy Muhammada Ali i ih rol' v social'no- ekonomicheskoy zhizni Egipta v pervoj polovine HIH v.*: Avtoref. Dis. ... kand. ist. nauk. – М.: IV AN RAN, 1999. – 22 s.

14 El-Nagar, AbdelHady M. andKrugly-Smolska, Eva "Modernization of Education in Egypt: The Liberal Movement Towards Dewey's Ideas"// *Canadian and International Education / Education canadienne et international*. – "[Electronic resource]. – 2011. – URL: <http://ir.lib.uwo.ca/cie-eci/vol40/iss1/5> (Accessed 12.09.2022)

- 15 Turekulova ZH., ZHumabekov M. *HIH gasyrdagy Mysyr kalalarynyn damu tarihy // L.Gumilev atyndagy EEU Habarshysy. Tarih seriyasy.* – 2020. – №2 (131).- S. 77-84
- 16 Egerton F. *Great Britain, Egypt and the Suez Canal.* – London, 1883; MacCoan J.C. *Egypt under Ismail.* – London: Burns & Oates, 1889; Dicey E. *England and Egypt.* – London: Chapman & Hall. 1881; Bell, C. F. M. *Khedives and Pashas: Sketches of Contemporary Egyptian Rulers and Statesmen.* – London: S. Low, Marston Searle and Rivington, 1884
- 17 Mikaberidze A. *The Napoleonic Wars: A Global History.* – New York: Oxford University Press, 2020. – 936 p.
- 18 Kirillina S.A. *Islam v obshchestvennozhizni Egipta (Vtorayapolovina HIH – nachalo HKHv.).* – M.: Nauka, 1989. – 203 s.